

# KÖNYVISMERTETÉSEK

IVÁN LÁSZLÓ

## A VISEGRÁDI VÁR TÖRTÉNETE A KEZDETEKTŐL 1685-IG

*Magyar Nemzeti Múzeum Mátyás Király Múzeuma,  
Visegrád, 2004. 259 oldal, 4 helyszín- illetve alaprájzzal*

A kötet szerzője – a visegrádi Mátyás Király Múzeum történész-régész munkatársa – ambíciózus szándékkal bocsátotta útjára a visegrádi felső- és alsóvár épületegyüttesének *írott adatait* feldolgozó monográfiáját. Eltérően az utóbbi évtizedekben született rövidebb tanulmányok és népszerűsítő munkák szerzőitől, Iván László az egyik legfontosabb magyarországi várról egy „megbízható kézikönyv” (10.o.) megírására vállalkozott. Ennek során alapos kritikai elemzés alá vette az eddigi irodalom megállapításait és az abban felhasznált adatokat. Ez a legtöbb esetben a számbavehető elsődleges források lehetőleg legszélesebb körű feldolgozását jelentette, s így egy olyan alapos és ezért hatalmas tudományos apparátust eredményezett – a munka tényleges tanulmányrésze közel 120 oldalából több mint 70 oldalt tesznek ki a jegyzetek – amely már önmagában is megkerülhetlenné teszi e könyvet a további kutatás számára.

Mindezt csak fokozza, hogy a vár történetének pontosan tíz kronológiai egységben való tárgyalását egy „Függelék” követi, ahol néhány fontosnak tartott – bár különösebben nem indokolt – kérdéssel (így I. Károly feltételezett 1323 előtti visegrádi keltezése vagy a korona 1529. évi állítólagos menekítése) külön is foglalkozik, de itt kapott helyet – Hegyi Klára munkájaként – a törökkori várórségre vonatkozó adatok feldolgozása is. Ezután „Melléklet-forrásközlések” fejezetcím alatt nyolc, eddig kiadatlan forrással találkozhat az olvasó – Mátyás király 1459. évi parancsától, melyben először esik szó külön a felső- és alsóvárról, két 1529. évi iraton át Leonhard von Vels főhadparancsnok három, 1540-ben kelt fogalmazványáig, illetve a vár 1570. évi török házjegyzékéig és Evilia Cselebi leírásáig – az utóbbi kettő kivételével keletkezésének nyelvén. Végül egy jegyzetekkel ugyancsak alaposan ellátott „Adattár” – az ismert visegrádi várnagyok és udvarbírók, a koronaőrök, a törökkori kapitányok és várparancsnokok, majd az őrség létszámadatainak és a vár tartozékainak felsorolásával – illetve egy 30 oldalas irodalomjegyzék zárja a munkát.

Imponáló tudományos munka született tehát, melyben minden bizonnyal sikerült eleget tenni annak a szerzői célkitűzésnek, hogy csak pontos adatok és a tényekre szorítókövetkeztetések szerepeljenek benne. Más kérdés, hogy ennek következtében azután néhol túlzottan is szűkszavúra sikerültek a történeti leíró fejezetek. Bizonyára a visegrádi múzeumban kialakult szigorú „területi munkamegosztással” is magyarázható, hogy a kötetben előzményként sem esik szó a Sibrik-dombi erődítményről. Az azonban nem világos, miért nem olvashatunk felső- és alsóvárban – részben épp a szerző által - folytatott *épületrégészeti kutatások* eredményeiről, azoknak egy ilyen, kifejezetten történeti célú feldolgozásban is

hasznosítható megállapításairól? Az olvasó számára fontos lett volna ismerni Iván László álláspontját a legkorábbi – általa meggyőzően 1251 elé helyezett – felsővár építészeti formájáról, az itt esetleg menedéket kérők elhelyezésének lehetőségeiről vagy épp az 1259. évi oklevél alapján elképzelhetőnek tartott várkápolna helyről. Ugyancsak hasznos lett volna a szerzőnek véleményt nyilvánítania az – okleveles adatok hiányában ugyan csak hipotetikus – a felsővár elkészülte utáni időszakra helyezett alsóvár, s főképp annak hatalmas lakótornya szerepéről. Stratégiai, útelőőrző jelentősége mellett csupán a pilisi ispán illetve a vele általában azonos várnagy lakhelye lett volna ez, a korabeli magyarországi építészeti tekintve egyedülálló építmény? Netalán a korábbi királyi erdőuralom bizonyos funkcióinak továbbélésével lehetett kapcsolatos emelése? A recenzens csupán arra gondolhat, hogy Bozóki Lajos ezeket a kérdéseket részben tárgyaló – az irodalomjegyzékben ugyan nem szereplő – doktori dolgozatának remélhetőleg hamarosan megjelenő nyomtatott változata javára mondott le Iván László ezen kérdések érintéséről.

Az Anjou-kort tárgyalva a szerző kiemeli azt az általában kevésbé ismert tényt, hogy Csák Máté nem elfoglalta, hanem használatra kapta Visegrád várát I. Károlytól – más kérdés, hogy 1317-ben ostrommal kellett visszaszereznie tőle. Fontos funkcionális kérdéseket érint ugyanakkor az Anjou-uralkodó visegrádi keltezéseinek vizsgálata során – sajnos az ismert adatok csak ritkán nyújtanak biztos támpontot Károly itteni udvartartásának pontos helyszíne vonatkozásában, s így nem ismerjük a vár szerepét a híres, 1335. évi visegrádi kongresszus során sem. A Duna-parti – városbeli – kúria/palota szempontjából mindenesetre lényeges lehet, hogy az 1325-ben említett Keresztelő Szent János templomot Iván László nem a várban keresi.

Sajnos, a régészeti-építészeti szempontokat a késő-középkor vonatkozásában sem tárgyalja – így fel sem veti, hogy egyáltalában hány főt lehetett volna a felsővárban elszállásolni, tekintettel az Anjou-korra helyezett ottani palotaépítkezésekre. Ezért nem meglepő, hogy – a Zsigmond király vendégeként a környéken vadászkorúton résztvevő Ulászló lengyel király útjának rekonstrukciója kapcsán – Damásd váráról csak annyit említ, hogy „romjait a mai Ipolydamásd északi határában található falmaradványokkal azonosítják” (43.o.). Azaz, mintha nem lenne tudomása arról, hogy Miklós Zsuzsa 1984-ben kisebb ásatást is végzett ebben a teljesen szabályos maggal rendelkező, talán már I. Károlyhoz köthető erősségben.<sup>1</sup> Ugyanez vonatkozhat az ugyanakkor a király(ok) által felkeresett Torony(alj)ra is, ahol szintén Miklós Zsuzsa tárt fel egy pálos kolostort.<sup>2</sup>

Kevésbé érthető ugyanakkor, hogy bár Iván László a „Függelékben” külön fejezetet szentel Kottáner Jánosné híres, az 1440. évi „koronaország”-ra vonatkozó emlékiratai Mollay Károly nevéhez fűződő szövegkiadásnak – úgy a német eredetivel, mint annak fordításával kapcsolatban fogalmaz meg itt néhány, a korabeli tér-megnevezéseket is érintő fontos megjegyzést –, nem foglal állást az ennek alapján a fellegrvár korabeli elrendezésére vonatkozóan eddig elvégzett rekonstrukciós kísérletekről. A korona visegrádi őrzése kérdésével viszont már egy külön fejezetben foglalkozik.

A 15. század részben talán emiatt kisebb terjedelmet kap a könyvben – ez utal a királyi vár az Anjou-korítól eltérő jelentőségére is – de annál bővebb forrásanyagot összegezhettek a szerző a 16-17. század vonatkozásában. Kiemelendő, hogy a Mohács utáni

<sup>1</sup> MIKLÓS ZSUZSA: Ipolydamásd várai. In: Váci Könyvek 4. A Váci Vak Bottyán Múzeum Közleményei. Vác, 1989. 7-29. + 20 tábla

<sup>2</sup> Magyarország Régészeti Topográfiaja 9. A szobi és váci járás. Budapest, 1993. 188-192.

hadiesemények beható tárgyalásával bizonyítja, hogy az alsóvár lakótornyának déli része nem a török foglalással kapcsolatosan, hanem I. Ferdinánd seregeinek 1540. évi ostroma során pusztult el, s az ismert adatokból egyértelműen arra következtet, hogy az 1580-as években már a királyi palota és a ferences kolostor is romokban állt.

A recenzens természetesen nem vállalkozhat arra, hogy a kötetben érintett minden kérdésre részletesen kitérjen, s kritikai megjegyzéseivel amúgy sem kívánja csökkenteni a szerző eléggé nem méltányolható érdemeit – tény, hogy munkája eredményeként valóban a visegrádi vár hagyományosan vett *történetének* alapvető monográfiája született meg. Sőt, azt is el kell ismernie, hogy a török hódoltság korát tárgyaló első történeti fejezetben már régészeti adatokat is igyekezett felhasználni a szerző. Befejezésékképpen végül azt szükséges különösen kiemelnie, hogy Iván László igencsak meggyőzően cáfolja a vár pusztulásával kapcsolatos eddigi nézeteket. Az általa felsorakoztatott adatok egyértelműen bizonyítják, hogy az 1684. és főleg az 1685. évi ostrom olyan – helyrehozhatatlan – károkat okozott az épületekben és a várfalakban, hogy semmiféle utólagos rongálásra nem volt szükség. Ilyenről sem a török 1685. évi kivonulása, sem az 1686. évi keresztény birtokbavétel, sem pedig a magyar történeti köztudatban mitikus közhellyé vált Lipótféle „várrobbantós” 1702. év kapcsán nem szólnak hiteles források.

Ugyanakkor a hallomások és a sokszor meg sem valósult szándékok értékelése során ajánlatos e korszakban a többi erősség esetében is a körültekintő vizsgálat. Ennek hiányában én a szerzővel szemben nem venném biztosnak Nógrád vára 1685. évi, török aknák általi levegőbe röptését – más adatok ugyanis ezt nem támasztják alá.<sup>3</sup> Ez vonatkozik az Iván László által felsorolt további, 1676 és 1702 közötti várrombolások egy részére is – tényleges megtörténtüket csak az összes forrás egyedi elemzése igazolhatja. Ennek mikéntjére jó példát ad az ismertetett munka, mely – reméljük – etalonja lesz a magyarországi várakkal foglalkozó, további történeti célú kutatásoknak. A recenzens öröme azonban csak akkor lesz teljes, ha – bár a szerző még „*jövőbeni összehangolt történeti és régészeti kutatásokat*” (104. o.) tart szükségesnek – egyszer kezében tarthatja Visegrád várának komplex, történeti-építészeti monográfiáját.

*Feld István*

BUZÁS GERGELY – TOLNAI GERGELY (SZERK.)

## **AZ ESZTERGOMI VÁRMÚZEUM KÖTÁRÁNAK KATALÓGUSA**

*Az Esztergomi Vármúzeum Füzetei 2.  
Esztergom, 2004., 227 oldal + 12 színes tábla,  
nagy számú, részben számozatlan szövegközti képpel és rajzzal*

Közhelynek számít, hogy Esztergom a középkori Magyarország egyik legfontosabb, de ugyanakkor talán legkevésbé ismert központja. Az utóbbi megállapítás nem csupán az egykor itt állt építészeti emlékek nagyfokú pusztulására, de ugyanúgy az eddig feltárt adatok közzétételének fokára is vonatkoztatható. Némi túlzással úgy is fogalmazhatunk,

<sup>3</sup> v.ö. TKM Kiskönyvtára 498. 10. o.

hogy az elmúlt negyedszázadban csupán rövid beszámolók születtek egyik első királyi és egyházi székhelyünk újabb kutatási eredményeiről – a legtöbb esetben a szükséges anyagközlések és így a bizonyító anyag nélkül. Ezért csak az elismerés hangján lehet szólni arról a „*fiatal kutatókból álló munkacsoportról*” (5. o.), amely nem csupán arra vállalkozott, hogy feldolgozza s egy önálló kiállításon mutassa be egy különösen fontos forráscsoport, az addig különböző raktárakban őrzött kőfaragványok legjelentősebb részét, de munkájuk eredményeit egy katalógusban közzé is tette. A recenzens ugyan boronghatna azon, miért nem kerültek be az új kiállításba (és a katalógusba) az esztergomi vármúzeum már igencsak elavult „déli” kiállításában található fontos további kőfaragványok, s hogy egyáltalában miért nem az országos Lapidarium Hungaricum-sorozat egy vagy több kötetében került sor az esztergomi kőanyag *egészének* feldolgozására. Mindennek bizonyára megvoltak az objektív és szubjektív okai – szerencsére a katalógus rendszere követi a Horler Miklós és munkatársai által kialakított sémát. Mindenesetre tény, hogy a 40+6 tételben összefoglalt, s a legtöbb esetben – sajnos azonban számozás nélküli – léptékhelyes rajzzal és fotóval kísért 12-16. századi kőanyag közzététele – és néhány esetben behatóbb értékelése – hatalmas nyereség a további építészeti- és művészettörténeti kutatás számára. Külön kell szólnunk a színes táblákról is, melyek még korántsem megszokott tartozékai a hasonló publikációknak.

A Magyar Nemzeti Múzeum Esztergomi Vármúzeuma kiadványsorozatában másodikként megjelent kötet azonban jóval több, mint egy kőtári szakkatalógus. Igaz, a Lapidarium Hungaricum-kötetek is tartalmazznak a kőtári tételek előtt egy vagy több bevezető-értékelő tanulmányt, jelen esetben azonban bevallottan egy nem teljesen homogén tanulmánygyűjtemény foglalja el a kiadvány első száz oldalát. A bevezetőben olvasható indoklás szerint azon kutatók munkái olvashatók itt, akik éltek a felkínált lehetőséggel, hogy számot adjanak itt az esztergomi várral s főleg annak kőtárával kapcsolatos eddigi munkájukról. Elsőként a bevezetést is jegyző Buzás Gergely tanulmányát olvashatjuk a románkor és a gótika várbeli épületeiről, melyet Klinger László rövid összefoglalása követ a reneszánsz emlékanagyáról. Logikusan következik ezután Tolnai Gergely áttekintése a vár erődítéstörténetéről, Horváth István és Vukov Konstantin írásai azonban – az ő nevükhöz fűződik az utóbbi évtizedek legtöbb esztergomi vonatkozású dolgozata – megtörni látszanak a tudományos igényű munkák sorát. Az előbbi tollából itt most egy kutatástörténeti ismertetést, az utóbbitól egy személyes hangú, de felmérési rajzokkal is illusztrált visszaemlékezést olvashatunk. Nem világos azonban, miért épp ezt követi Tolnai Gergely másik írása, melyben a szerző egy újabban előkerült s az egykori érseki székesegyházat ábrázoló rajzról kívánja bebizonyítani annak 16. századi eredetét, jó példát adva a történeti metszetanyag értékelési lehetőségeinek. Végképp érthetetlen azután Szőke Balázs munkájának besorolása – ő a tanulmányfüzért zárva a nem túl nagyszámú esztergomi késő-gótikus boltozati bordaanyag értékelésére tesz kísérletet – anélkül azonban, hogy hivatkozna a katalógusrész megfelelő (35. számú!) tételére vagy épp a tanulmány végén található – számozatlan – fényképekre.

Úgy tűnik, hogy a kötet szerzői és/vagy szerkesztői néha túlzottan a nyomdai (?) határidők nyomása alatt álltak. Talán ezzel magyarázható az is, hogy Buzás Gergely és Klinger László sem utal írásában az egyes említett köelemek kapcsán a katalógus vonatkozó tételeire, sőt, a tanulmányaikhoz kapcsolódó gazdag, de ugyancsak számozatlan képanyagra sem, igencsak megnehezítve ezáltal az olvasó dolgát. Érthetetlen az is, hogy hogyan került a kötet 74-75. oldalára egy 37 tételből álló „kis” bibliográfia, mely-

nek számos tétele – igaz, néhol, mint Gerevich Tibor híres, 1938-ban megjelent könyve esetében, kissé más címmel – a kötetet záró több mint tízoldalas irodalomjegyzékben is megtalálható.

Ha a továbbiakban illetékességi megfontolásokból csak az első három tanulmánynak a világi építészettel tárgyaló részeivel foglalkozunk, elsősorban Buzás Gergely és Klinger László munkája kapcsán kell utalnunk arra, hogy fejtegetéseik megfelelő részletességű és jelkulccsal ellátott helyszín- és részletrajzok közzététele esetén sokkal jobban követhetőek lettek volna. Buzás Gergely dolgozatának képmelléklete emellett nélkülözi a forrásmegjelöléseket is, s így csupán sejthetjük, hogy „Az esztergomi vár 1000 körül” vagy „Az esztergomi vár déli épületeinek alaprajza Imre korában” aláírású képek a szerző hipotéziseit kívánják alátámasztani. Tehát nem a hipotézisek megjelenítését kifogásoljuk – Buzás Gergely a kötet bevezetőjében utalt is arra, hogy ezek a kutatómunka lezáratlansága miatt amúgy is változhatnak még – hanem a tanulmányok egy részének hiányos szerkesztői gondozását.

Nem lehet ugyanakkor eléggé értékelni Buzás Gergely bátorságát, hogy az eddigi régészeti kutatások – általa is szóvá tett – közöletlensége ellenére vállalkozott az esztergomi vár középkori építéstörténetének gyökeresen új interpretációjára. Már az eddig megjelent rövid kutatási beszámolókbán is számos olyan feltételezéssel találkozhattunk – ilyen többek között az egész Várhegyet körülölelő Árpád-kori kőfal léte – melyek bizonyításával még adósak a vár kutatói. Ezekhez sorolható a szerző új ötlete, miszerint az államalapítás idején a késő-római Solva (eddig ugyancsak felfedezetlen) erődfalai biztosították volna a fontos egyházi-világi székhely védelmét. Ezen értelmezés minden bizonnyal a Buzás Gergely által jól visegrádi Sibrik-domb analógiáján alapul – nem mintha az ott folytatott feltárások eredményeiről túl sok közlemény állna rendelkezésünkre – mivel az ott meghatározott „ispáni ház” és a lakótoronyként említett 14x14 m-es nyugati építmény szerepel azután a 11. század végi esztergomi vár déli részén feltételezett legkorábbi építmények közeli párhuzamaként. Az utóbbiak özül az alig 6x6 m-es déli toronyépítmény új értékelése – miszerint az itt ásató Nagy Emese felfogásával szemben ez nem később, hanem jóval korábban épült volna, mint az északra eső íves fal(ak) – megfelelő, a színteket és falcsatlakozásokat pontosan feltűntető rajzi dokumentáció hiányában a recenzens számára nem meggyőző, bár nem is vethető el. A későbbi kápolnaszentély alapozásában felismerni vélt „*befelé nyitott négyzetes torony*” (8. o.) illetve az ún. „*belső várfalöv*” (uo.) azonban csak a szöveg alapján végképp nem értelmezhető.<sup>1</sup>

Nem számít újdonságnak az esztergomi vár kutatásában az a megállapítás, hogy a hegyplató az Árpád-korban két részre oszlott. Nagy Emese egy sáncokkal védett erőseget tételezett fel a magasabb északi részen, melyhez egy kőfallal övezett erődítmény csatlakozott volna az alacsonyabb déli hegynyúlványon.<sup>2</sup> Horváth István ugyanakkor – legalábbis rajzaiban – kezdetben kétségbe vonta a sáncvár meglétét, majd épp ő volt az, aki néhány éve egy gerendaváz sánccszakaszt tárhatott fel az újkori bazilikától délre. Bár erre vonatkozó megfigyeléseinek részletesebb közzététele még ugyancsak várat magára, Buzás Gergely már értelmezte is azokat dolgozatában. Feltételezése (és rajzi rekonstrukciója) szerint ez egy, a várhegyet az egykori Szent Adalbert székesegyház-

<sup>1</sup> A terület legrészletesebb alaprajza mindaddig: Nagy Emese: Az esztergomi vár a kora Árpád-korban. In: Változatok a történelemre. Tanulmányok Székely György tiszteletére. BTM-ELTE BTK. Budapest, é.n. (2004). 51-57., 1. kép.

<sup>2</sup> L. vázlatos rekonstrukciós rajzát az előzőekben, i.m. 6. kép

tól közvetlenül délre *nyílegyenes vonalban* kettéosztó védelmi vonal fennmaradt része lehetett. Elfogadva Zsoldos Attila elméletét a visegrádi ispán 1079 előtti Esztergomba költözéséről, egyúttal javaslatot is tett az így lerekesztett déli várrész funkciójának meghatározására, azt az ispán fennhatósága alatt álló területként határozva meg. A római eredetű (?) várfalövön belül állt, említett torony és a tőle északra, Nagy Emese által feltárt, mintegy 10 m hosszú, téglalap alaprajzú épület s természetesen maga a sánc korhataározására is vállalkozott – abból kiindulva, hogy Visegrádon még jelentős építkezések folytak Salamon király korában, az ispáni költözködést közvetlenül 1079, az esztergomi *comes* első okleveles említése elé helyezte. Így a torony a korábbi felfogáshoz képest idősebb, a Nagy Emese által a legkorábbi építmények egyikének tartott kőház és Horváth István szerint Géza fejedelem idején már el is bontott sánc jóval fiatalabb lett – az utóbbi esetében még talán a nyitrai sáncvár közvetlen hatását kellene kimutatni, ahol a szlovák kutatás szerint csak a 11. század közepén épült meg a főleg Nyugat-Magyarországról ismert „szélestalpú”, rekeszes-kazettás szerkezetű ispáni vár!

Egy tudományos munka recenziójához illően komolyra fordítva a szót, úgy véljük, az analógiák ilyen – a dolgozat további részein is megfigyelhető – direkt, s ugyanakkor laza kezeléséből csupán hipotézisek egymást erősítő/gyengítő látványos füzére születhet meg. Ezek közé soroljuk a szerző sommás megállapításait – „*A vár és a palota elkülönítése a korszak építészetében általánosnak tekinthető*” (8. o.) – alátámasztani hivatott, széles merítésből származó külföldi párhuzamokat is. Mivel jelen keretek között ezek részletesebb taglalására aligha vállalkozhatunk, csupán arra kívánunk utalni, hogy a tudományos igényű német várkutatás általában nem idézi F.-W. Krahe köteteit, ezek magyar megfelelőjeként ugyanis – nem sértő szándékkal – König Frigyes ugyancsak gazdag rajzi anyagot tartalmazó váraskönyvét említhetjük meg. Nem világos azonban számunkra, hogy miért nevezi a szerző számos esetben hangsúlyosan „várnak” a déli területet, amikor – rajzvázatai és néha szóhasználata alapján is – ugyanaz a védelmi rendszer övezte volna az északi „palotát” is.

Ugyanakkor a recenzens figyelemre méltónak tartja Buzás Gergelynek a korai uralkodói épület helyére vonatkozó feltevéseit – a várhegy északi oldala esetében ma már (vagy még?) valóban csupán a kevésszámú írott adatra és természetesen analógiákra támaszkodhatunk. A szerző javaslata – miszerint Imre király 1198-ban nem a déli, ma is királyi palotának nevezett épületet, hanem egy, az érseki székesegyház északi oldalán (akkor épp építés alatt) állt uralkodói rezidenciát adományozta volna az érseknek – mindenképp megfontolást érdemel, hiszen az eddig kutatás nem tudta megnyugtatóan értelmezni a későbbi, IV. Bélához köthető újabb eladományozást – ez utóbbi vonatkozna tehát csupán a déli építményre.

Ha a vázlatos helyszínrajzot jól értelmezzük, a szerző szerint a Géza fejedelem korára visszavezethető uralkodói palota az újkori felmérésekből és néhány fennmaradt kőfaragványából 13. század eleji formájában ismert Szent István templomtól nyugatra húzódnak – ez utóbbi, centrális elrendezésűnek vélt előzménye/nyugati része szolgált volna palotakápolnaként a 12. század első felében –, így bizonyos maradványai még ma is feltárhatóak lennének. A 19. században már teljesen megsemmisült korai érseki lakóhelyet Buzás Gergely ugyanakkor erre az épületegyüttesre közel merőlegesen – s a kápolna közös használatával – képzelettel, s részének tekinti egy, elsősorban újkori források alapján itt meghatározni vélt 11. századi négyzetes lakótornyot. Ez utóbbira már hazai – pécsi – párhuzamot is említett, ugyancsak az (ottani) székesegyház északi oldaláról.

Természetesen részletesen tárgyalta a szerző az ugyancsak teljesen elhordott Szent Adalbert székesegyház egykori formáját, részleteit és azok változásait is. Biztosra vehető, hogy a művészettörténet tudományának képviselői időről-időre új megállapításokra jutnak erről az (egykor volt) fontos épületről, hisz a fennmaradt 18-19. századi dokumentációs anyag, továbbá a nem túl nagyszámú köemlék aligha alkalmas egy mindenki által elfogadható – és ellenőrizhető! – (pre?)koncepció kialakítására. Buzás Gergely mindenestre színes változatban is közzétette saját javaslatát a kötet táblarészében.

A korábban említett tornyos belső falöv (?) illetve az annak déli íves részébe beépített, feltételesen kápolnának vagy közelebről nem definiált öregtoronynak tartott kerek építmény kérdésével részletesebben ugyan nem foglalkozott – ebben a vonatkozásban csak arról olvashatunk, hogy „*feltehetően a XII. század első felében*” a déli „*várban álló ispáni rezidenciát építik ki erődítménnyé*” (8. o.) –, ugyanakkor már ténylegesen létező emlékanyag alapján elemzi a déli „vár” III. Bélához kötött újjáépítését. Úgy vélte, hogy itt először még továbbra is „*egy határozottan erődítmény jellegű épület kialakítására törekedtek*” (15. o.), nem elég világos azonban számunkra, hogy itt pontosan mire gondolt. Az mindenesetre nem túl szerencsés, hogy a későbbi kápolna alépítményeként szolgáló U-alaprajzú építményt „bástya” névvel illette – az építészettörténészek ezt a fogalmat az ágyúk korának általában nyitott, ötszögű építményeire, a késő-középkori források pedig általában magasabb tornyokra használják.

Ilyen lehetett az első (tervezett?) formájában Buzás Gergely által meggyőzően és igen reprezentatív megjelenéssel – de sajnos csak szövegben – rekonstruált nagyméretű új esztergomi lakótorony is, amelynek szerepét és jelentőségét azonban mintha alábecsülte volna a szerző. Anélkül, hogy olyan részletekre kitérne, mint az északnyugati „alépítményben” kialakított középoszlopos terem funkciója és közlekedési rendszere, leszögezte, hogy mindezen építkezések nem eredményeztek funkcióváltozást, „*a lakótorony és a hozzá kapcsolódó várfalak továbbra is csak egy erődítményt alkottak és nem palotát*” (14. o.).

Terminológiai kérdések további boncolása helyett a recenziens abbéli sejtésének kell, hogy hangot adjon, hogy az archaikusabb hevederbordás élkeresztboltozatai ellenére egy igen magas építészeti színvonalat képviselő és véleménye szerint kétségtelenül *uralkodói lakásra alkalmas* hatalmas torony és kapcsolódó építményei szándékos (vagy nem tudatosult) leértékelése csak azt a célt szolgálja, hogy a szerző ezzel is alá tudja támasztani azt az említett feltevését, miszerint 1198-ban Imre király nem ezt az épületet adományozta az érseknek. Így tehát a bordás keresztboltozatokkal és a francia gótika hatásával jellemezhető újabb épületrészek – a középoszlopos tér fölött kialakított reprezentatív tér, a „bástyán” helyet kapott kápolna, a kettő között létrejött előtér vagy épp az északnyugati nagyterem – létrejöttével alakult volna csak ki a várhegy déli részén egy királyi rezidencia, mely már rendelkezhetett a „palota” megnevezéshez szükséges és elégséges feltételekkel, s így nálunk is bekövetkezhetett „*a palotaépületeknek a várral való egybeolvadása*” (15. o.).

Az 1930-as években feltárt déli épületek értékelésére természetesen már korábban is számos kísérlet történt, s ennek során nyilvánvalóvá váltak az építkezés(ek) során bekövetkezett tervváltozások is. Buzás Gergely ezzel kapcsolatban számos új és fontos megállapítást tett dolgozatában, melyeket a további kutatás bizonyára jól hasznosíthat majd. Arról azonban még nem sikerült meggyőznie a recenziest, hogy itt nem egy azonos célkitűzésű (azaz egy új királyi rezidencia kialakítására irányuló) építési folyamat *két (vagy több) fázisáról* van szó, amely időben természetesen akár meg is felelhetett a két

uralkodó időszakának. Arról mindenesetre kevés szó esik a tanulmányban, miért kezdett III. Béla kifejezett katonai (?) célú építkezésekhez délen, amikor – a szerző feltevése szerint – ugyanakkor az északi (északnyugati!), még feltáratlan korábbi királyi palota átalakítását is elhatározta volna. Netán valóban az egész várhegy „*nagyarányú átépítése*” (13. o.) szerepelt volna a tervei között?

A tanulmány az Árpád-korhoz képest igen szerény terjedelemben foglalkozik a 14-15. század esztergomi világi építkezéseivel, bár a katalógus számos, ebből az időszakból származó köelemet tartalmaz, nem szólva az utolsó helyreállítás által hangsúlyosan érintett Szécsi-Vitéz-féle érseki palotaépületről. Feltételezhető, hogy Buzás Gergely e kérdés alaposabb tárgyalását az ebben a témában már eddig is számos kisebb tanulmányt publikáló kutatóktól várta.

Klinger László hasonlóképp igen sommás összegzését adja csupán rövid munkájában a reneszánsz építészeti „*az Aragóniai ház ... térnyerésével*” (45. o.) induló rövid esztergomi karraierjének, elsősorban a déli palotaegyüttes átépítésének. Mint erre már utaltunk, helyszínrajz – és a katalógusra való utalás - hiányában csak a kérdéskörben különösen járatosak tudják követni a történeti háttérrel is nélkülöző fejtegetéseit, így a recenzens számára is ismeretlen marad többek között „*ún. márványterem*” formája és helye.

Tolnai Gergely ugyancsak kockázatos feladatra vállalkozott, amikor az esztergomi vár hadiépitészetét vette számba viszonylag jól dokumentált tanulmányában, mely azonban néhány esetben még további értelmező rajzokat is elbírt volna. Csak sajnálhatjuk ugyanakkor, hogy ennek során nem reagált illetve nem hivatkozott Buzás Gergely előzőekben ismertett munkájára, bár szerkesztőként bizonyára ismerte annak szövegét. Ugyanakkor a kutatás és az értelmezés eltérő lehetőségeit jól jelzik azok az esetek, amikor véleménye eltért szerkesztőtársa álláspontjától. Így már munkája elején feltételezte, hogy Géza fejedelem „*tiszta lappal indult*” (49. o.), azaz (vár)építését nem befolyásolták az itteni korábbi építmények Római falakból véleménye szerint „*nagyobb, összefüggő részleteket még nem sikerült azonosítani*” (uo.), s az Árpád-kori falak sem épültek római előzményekre.

Sajnos, a Horváth István által megtalált sáncszakasz esetében – dokumentációt ő sem közölt róla – csupán utalt a 10-11. századi leletekre, s elsősorban csak a soproni kutatások alapján tételezett fel egy 10. század végi építési időt. A Nagy Emese által a sánc déli oldala közelében feltárt épületről végül még azt sem sikerült bizonyítania, hogy a korai erősségen kívül vagy belül állt-e egykor. Érdekes, hogy míg Buzás Gergely a 6x6 m-es „torony” alig 50 cm széles keleti nyílását ajtóként értelmezte, s ez egyik érve volt amellett, hogy az egy körítőfalon belül, szabadon állt egykor, Tolnai Gergelynél ez már – igaz, igen alacsonyán elhelyezett – ablakként jelenik meg.

Az ugyan a recenzens szerint még korántsem biztos, hogy délen valóban „*sikerült rekonstruálni a XI. századi védőrendszerek nyomát*” (50. o.), s azt sem látja kellőképp bizonyítottnak, hogy a 13. századi (vár)falakat a korábbiakra építették volna rá, azaz úgy véli, hogy a legkorábbi védelmi rendszer még további kutatásokat igényel. Ugyanakkor kétségtelenül igaza lehet abban a szerzőnek, hogy „*az első, biztosabb vonalú erődítés*” III. Béla korából származhat – ha nem is értékeli azt egy kifejezetten nagy építési vállalkozás eredményeként, s nem számol egy erődített illetve egy kevésbé erődített várrésszel. Figyelemreméltóak Tolnai Gergely fejtegetései a vár korai bejárati rendszeréről – a feltételezett nyugati lejáró kapcsán említett Szent Vid kápolnát azonban aligha tudja azonosítani a témában kevésbé tájékozott olvasó.

Telegdi érsek (1330-1349) idejéből írott források tanúskodnak erős tornyok építéséről, közülük kettőt azonosít feltételesen a szerző, s elfogadja Nagy Emese 14. századi periodizációját a keleti kapusoros vonatkozásában. Arra is kísérletet tesz, hogy párhuzamok alapján határozza meg az ezen a részen található lőréses-pártázatos fal korát – kár, hogy fotót vagy rajzot nem közöl róla. Sajnos, még nem gyűjtötte senki össze szisztematikusan a pártázatok, váraink-városfalaink ezen fontos védelmi elemeinek megmaradt emlékeit. Így kimaradt Tolnai Gergely szemléjéből Hollókő 13. századi pártázata, a nagyvázsonyi lakótorony lezárása pedig tévesen a 15. század elején épültként szerepel, bár ma is jól látható, hogy az később készült az alsó szinteknél.

A dolgozat fontos megállapítása, hogy a keleti várbejáró kaputornya és kerek ágyúvédműve már Mohács után, feltehetően Várdai Pál érseksége (1530-1543) idején épülhetett. Az előbbi „gatyaszár” lőrési (52. o.) – nem biztos, hogy ez lenne a legmegfelelőbb terminológia a korszak több más várából is ismert többágú lőrésformára – és L-formájú alaprajzi elrendezésének hasonlókorú kőszegi párhuzama keltezik. Az utóbbi meghatározása igen érdekes – „*neve ugyan rondella, azonban a valóságban ez inkább (ágyú-?) torony volt*” (52. o.), itt ugyanis egyértelműen egy egykor többszintes *ágyútoronyról* van szó, amint ez az itt közölt Jaschke-féle metszetből is minden kétséget kizáróan megállapítható. Más kérdés, hogy későbbi átépítése csak további rajzokkal lenne értelmezhető s vizsgálatot érdemelne az is, mikortól nevezik rondellának!

A török foglalás után időszakot érthetően elsősorban a metszetanyag alapján vizsgálta a szerző, s ennek során a legtöbbször nem annyira az erődítések, mint inkább a pusztulás kronológiája rajzolódott ki. Meggyőző az a megállapítása, hogy a lakótorony mai zárt keleti fala – s így e fontos épület legalább részbeni fennmaradása – nem a török foglalóknak, hanem az erősség 1595-1604 közötti keresztény birtokosainak köszönhető. Tolnai Gergely foglalkozott a palotakápolna pusztulásával is, azzal azonban szemléátomást nem számolt, hogy falait nem kellett feltétlenül szétlőni, azokat – a többi épületekéhez hasonlóan – tudatosan vissza is bonthatták. Egy külön e tanulmányhoz készített helyszínrajz hiányában az olvasó ugyan nem mindig tudja, hogy mit értsen a „lovagterem”, a „nagy fogadópalota”, a „gazdasági épület” vagy a „melegvízes fürdő” megnevezések alatt, s „a reneszánsz épületet” is inkább a kápolnától északra keresné, e hiányosságok ellenére végülis jó összefoglalását kapja Esztergom újkori had- és erődítéstörténetének. Öröndetes, hogy a kötet táblái között színes változatban megtalálható a híres, 1756. évi Krey-féle helyszínrajz és keresztmetszet, s mivel az fekete-féhérben Tolnai Gergely munkája 8. ábrájaként is szerepel, jól tanulmányozható a kétféle közlési mód közötti különbség.

A recenzens munkáját végezve végül úgy véli, hogy az esztergomi vármúzeum kőtára kapcsán született kötet nagy nyeresége – többek között – a hazai várkutatásnak. Elsősorban Buzás Gergely dobott tanulmányával jó nagy (faragott?) követ az esztergomi vár értékelésének nem kifejezetten csobogó vizébe, s ez csak előre viheti – vagy a bevezetésben megfogalmazott szándéka szerinti ösztönözheti – a további vizsgálatokat. Érdemeiből nem von le sokat az sem, hogy néhány felvetése és hipotézise még kiegészítenél vagy módszertani szempontból vitatható. Reméljük, hogy mindezek hatására nem csak a régészeti kutatások folytathatók még egyszer, de belátható időn belül közzétételre kerül Nagy Emese kandidátusi disszertációja, majd ezt követően összegzi az elmúlt évtizedekben folytatott itteni kutatásait Horváth István is.

**LEKSYKON ZAMKÓW W POLSCE***Warszawa, Arkady, 2001.*

A lassan négy éve megjelent Lengyelországi várak lexikonja a Közép-Európai várépítészet újabb kézikönyvét jelenti Friedrich-Wilhelm Krahe és Tomáš Durdík hasonló jellegű katalógusai után. A teljességre ugyan nem törekvő, de rendkívül alapos, képekkel és alaprajzokkal gazdagon illusztrált kötet a középkori magyar várépítészet kutatásához is jelentős segítséget nyújthat, többek között a Lengyelországhoz került Nedec (Niedzica) várának leírásával. A szerzők közül ketten, Leszek Jerzy Kajzer és Stanisław Kołodziejcki régészek, kik közül az előbbi, jelenleg a lódzi egyetem tanára, 1996-tól a Régészeti Tanszék Igazgatója, már legalább 1983-tól kezdve folyamatosan publikál mind konkrét várakkal, mind a várfejlődéssel, ill. a várak társadalmi szerepével<sup>1</sup> foglalkozó tanulmányokat és könyveket. Stanisław Kołodziejcki inkább a történeti Kis-Lengyelország váaira koncentrál, azokról viszont szinte évente ír egy-egy tanulmányt, ugyancsak a 80-as évektől. A harmadik szerző, Jan Salm, a lódzi Műszaki Egyetem Építészeti és Urbanisztikai Intézet munkatársa s ugyanakkor a toruńi egyetem tanára, a védelmi építészet történetének és a műemlékvédelemnek elismert szakértője. A három szerző mellett számos más kutató is részt vett a könyv létrejöttében, akiknek a szerzők köszönetet is mondanak.

**A kötet általános bemutatása és felépítése**

A most bemutatásra kerülő kötethez hasonlítható, Lengyelországra vonatkozó mű utoljára 1974-ben jelent meg, Bohdan Guerquin tollából, amit halála után tanítványa, Jerzy Rozpędowski kibővítve jelentetett meg újra. Az utóbbi negyedszázad régészeti, építészeti és műemlékvédelmi kutatásai további hatalmas tudásanyagot szolgáltatottak. Ez a kötet lényegében Bohdan Guerquin, akit bátran nevezhetjük „lengyel Gerő Lászlónak”, kezdeményezésének folytatása. Az első könyvében<sup>2</sup> ismertetett 460 várhoz fontos hozzáadni a korábban megjelent, sziléziai várépítészetre vonatkozó alapvető munkáját is.<sup>3</sup> A jelen kötet már 500 várat tartalmaz a mai Lengyelország területéről – függetlenül attól, mely tartományokban épültek és milyen nemzetiségű voltak az alapítók és építők. Vagyis ugyanúgy találkozunk benne a Luxemburgok által épített sziléziai, mint a német lovagrend és a kelet-pomerániai fejedelmek által emeltetett várakkal. A szerzők tisztában vannak a mai országhatárok szerinti választás hátrányaival, ezért is – folytatva Guerquin hagyományait – nem lengyel várakról, hanem lengyelországiakról állították össze e lexikont, bár reménykednek, hogy a „lengyel várak” feldolgozására is sor kerül. Meg kell említeni, hogy a lengyel szakértők talán a magyar kollégáinknál is nehezebb

<sup>1</sup> E témában munkássága FÜGEDI ERIKHEZ és ENGEL PÁLHOZ hasonlítható, lásd KAJZER, LESZEK: Zamki i spoloczenstwo, Łódź, 1993.

<sup>2</sup> GUERQUIN, BOHDAN: Zamki w Polsce, Warszawa, 1974.

<sup>3</sup> GUERQUIN, BOHDAN: Zamki śląskie, Warszawa, 1957.

helyzetben vannak. Elsősorban nem is azért, mert számos történetileg és építészetiileg is jelentős erődítmény – a magyar helyzethez hasonlóan – a mai lengyel állam határain kívül van<sup>4</sup>

Hasonlóképpen vitathatóan tartják a szerzők a választott időszak határait. Bár maga a vár elnevezés nagyon sokféle épületre vonatkoztatható nem csak a kőből vagy téglából épültekre, hanem a föld-fa szerkezetűekre is, a szerzők mégis kő-téglafalazatú, a fejlett feudalizmus korszakából származó épületeket vettek bele. Lengyelországban a feudális forradalom idejének nevezett 13. század volt az első, klasszikus értelemben vett várak megjelenésének korszaka. Nem olyan rég még az 1230-as évek körül épült Legnica várát tekintették Lengyelország első kővárának, amely inkább emlékeztetett császári *pfalz*okra, mint a lengyel tartományfejedelmek székhelyére. Azonban az utóbbi évek kutatásai, elsősorban Wileński Gródek várában, kimutatták, hogy a mai Lengyelország területén már 1200-tól lehet számolni kővárak jelenlétével. Ez az időpont ugyanakkor a jelen kötet időkeretének a kezdetét is kijelöli. A záróidőpont nem kevésbé problematikus. Hagyományosan (B. Guerquin és S. Tomkowicz) 1530-1550 körüli időponttal zárta a korszakot. Kétségtelen, hogy az utolsó Jagellók ideje komoly változásokat hozott mind a társadalmi fejlődés és átalakulás, mind a hadiépítészet terén. Ugyanakkor a 16. század közepe a középkori várépítészet végét is jelentette, de a 17-18. századi gyenge kezű királyok uralkodása nem járhatott jelentős új, modern erődítmények kiépítésével. Ezért a szerzők a lexikonban tárgyalt korszakot az új kényelmi és reprezentációs igények előtérbe kerülésével zárják, vagyis az új típusú lakóhelyek, ún. *palazzo in fortezza* megjelenésével.

Az itt szereplő ötszáz vár egy tudatos válogatás eredményét jelentik. A szerzők a kötet lexikon jellege ellenére sem törekedhettek teljességre, már csak azért sem, mert még arra a kérdésre sincs válasz, hogy hány vár van Lengyelországban. A kérdés nehézsége ott kezdődik, hogy mi a vár? A francia majd' tízezer és a német négyezernél is több öszszegyűjtött vár után Lengyelország az ötszáz emlékével nagyon szegénynek tűnhet. Bár a szerzők kiemelik, hogy minden bizonnyal ennél jóval több vár lehet (vagy lehetett), mégsem próbálják megbecsülni ezeknek a számát.

A lexikont a szerzők leginkább Fügedi Erik<sup>5</sup> és N. J. G. Pounds<sup>6</sup> műveihez hasonlítják, vagyis olyan kötetekhez, amelyek egy katalógus közlése mellett a várakat a társadalmi változások folyamatában vizsgálják; a várak és az emberek kapcsolatát. N. J. G. Pounds és J. Zeune (Joachim Zeune: *Burgen – Symbole der Macht*) után a várakat mint a földesurak biztonságos lakóhelyét és mint a hatalom szimbólumait ismertetik.

Maga a lexikon két fő részből áll. Az első részben a szerzők összefoglalják a lengyelországi várak történetét, bemutatva az európai várépítészet hatásait a lengyel védelmi építészetre, kiemelve a regionális eltéréseket. A második részben levő katalógusban az egyes várak rövid történetét találjuk, bőséges képanyaggal kiegészítve, mind archív képi forrásokkal, mind az épületek jelen állapotát mutató rendkívül igényes színes fényképekkel. Emellett, természetesen, ahol rendelkezésre álltak, alaprajzi felméréseket és rekonstrukciós rajzokat is közöltek. Természetesen az egyes várakról szóló cikkeket nem

<sup>4</sup> Csak néhány kiragadott példa: Kam'janec-Pogyilskij (Kamieniec Podolski, p. 57.) és Kremenec végvárai; vagy Pidhirci (Podhorce, p. 65.), a Koniecpolski család várkastélya, Ukrajnában; Báthori István Grodnoi reneszánsz vára Fehéroroszországban, Baltikum várait nem is említve.

<sup>5</sup> FÜGEDI, ERIK: *Castle and Society in Medieval Hungary, 1000-1437*, Budapest, 1986.

<sup>6</sup> POUNDS, N. J. G.: *The Medieval Castle in England and Wales. A Social and Political History*. Cambridge, 1990.

lehet összehasonlítani. Az épületekről rendelkezésre álló forrásanyag, az egyes épületek állapota és kutatottsága rendkívül változó. A szerzők ilyen körülmények között igyekeztek nagyjából egységes formában ismertetni az épületeket. Amire ügyeltek az az, hogy az egyes váraknál szerepeljen egykori formájának leírása, a vár alapítója és alapításának ideje, alaprajzi elrendezése, és az idők során az épületet ért átalakítások. Emellett minden egyes szócikknél hivatkoznak az alapvető vagy a legfrissebb szakirodalomra.

A kötet végén szereplő részletes bibliográfia Bohdan Guerquin alább még sokszor szóba kerülő művében levő irodalomjegyzék „frissítésének” tekinthető, vagyis a szerzők igyekeztek tanulmánycímeiben bemutatni az utóbbi húsz év lengyelországi várkutatásának nyomtatásban is megjelent eredményeit.

### A lengyel várkutatás története

A kötet tanulmányrészé a lengyelországi várkutatás történetével indul. Ezt a szerzők ahhoz a folyamathoz kapcsolják, amely a 18. század végén a középkori várak iránt Európa szerte megélnélkülő figyelemben nyilvánult meg és a romantika idején teljesedett ki. Lengyelországban az ország épített emlékei iránti érdeklődést Szymon Starowolski 17. század végi „*Polonia*” című művével indítják, de a valódi áttörést Adam Naruszewicz nevéhez kötik, aki – számos magyarországi kollégájához hasonlóan egyházi személy lévén, 1787-ben leírta Délkelet-Lengyelország építészeti maradványait. A lengyel függetlenség elvesztése s majd a napóleoni háborúk sokáig hátráltatták a hasonló jellegű munkák megjelenését, és csak 1843-tól kezdve született egyre több, az építészeti maradványok leírásait és rajzait tartalmazó mű, nem említve a napjaink kutatásai szempontjából alapvető jelentőségű művészi felméréseket. Az első szakszerűnek nevezhető érdeklődés a 19. század második felétől indult. Ennek eredményeképpen topográfiai katalógus szerkesztésére és a várak lexikonszerű összegyűjtésére történtek kísérletek, elsősorban az egykori Porosz állam területén, amely magába foglalta Sziléziát, Pomerániát, Warmiát és Kelet-Poroszországot. 1866-ban alakult meg Lengyelország első Régészeti Tanszéke a Krakkói Jagelló Egyetem mellett, amelynek az első vezetője Józef Łepkowski lett. Az ő halála után az intézetből kivált a Művészettörténeti tanszék, Marian Sokołowski vezetésével. Ehhez a tanszékhez és az oktatóihoz köthetők Lengyelország első olyan módszeres régészeti kutatások, amelyek célja az álló középkori emlékek tanulmányozása volt. Az Ostrów Lednicki-i ásatások vezetője, Sokołowski mellett egy másik elismert lengyel művészettörténész volt, Władisław Łuszczkiewicz, s az ő nevük alatt jelent meg 1876-ban az ásatások publikációja. Az ő neveikhez köthetők továbbá az első vártipológia és katalógus összeállítása. A krakkói egyetemhez kapcsolódó kutatások mellett fontos megemlíteni a mai Lengyelország területére vonatkozó 19. századi német munkákat is. Szilézia esetében ez leginkább K. A. Müller (1844) és H. Lutsch neveivel fémjelzett, akiknek aprólékos munkáját nem lehet túlbecsülni. Az ő munkájukat koronázta meg Kurt Bimler 1940-1945-ben, Boroszlóban (Wrocław) kiadott ötkötetes „*Die schlesischen massiven Wehrbauten*” című műve. Az északi területek várépítészeténél elsősorban Conrad Steinbrecht neve érdemel említést, aki Marienburg helyreállítójaként (és átépítőjeként), az 1880-as évektől kezdve jelentette meg a német lovagrend építészetéről szóló könyveit. Fontos megemlíteni a két világháború között a varsói politechnikum Építészeti Tanszékén Oskar Sosnowski köré szervezkedő fiatal kutatók csoportját, akik közül a háború után számosan fontos

szerepet játszottak mind a műemlékvédelmi munkálatokban, mind az építészettörténet oktatásában. Többek között Sosnowski tanítványa volt a már említett Bohdan Guerquin is, aki a magyar várkutatók előtt sem ismeretlen. 1978-ben Mieczysław Zlat könyvének megjelenésével (*Zamek średniowieczny jako problem historii sztuki – A középkori vár mint művészettörténeti probléma*), más szakmák képviselői is a várkutató felé fordultak. Az utóbbi időben már egyre inkább nagyobb szerephez jut a régészet, kitöltve a történeti kutatás hiányait és hozzájárulva az épületek részletes építéstörténetének megismeréséhez a föld alatt lévő és az álló falak esetében is. Érdemes megemlíteni, hogy Lengyelországban is, mint Magyarországon, a háború után a főváros óvárosi részének helyreállításához kapcsolódtak az első igazán nagyszabású feltárások. Az ekkor kialakuló módszerek részletesebb leírása és összefoglalása azonban csak 1984-ben jelent meg a jelen kötet egyik szerzőjének tollából.<sup>7</sup> Nem utolsósorban hozzájárultak a módszertan kialakulásához a lengyel Műemlékvédelmi Hivatal (Pracownia Konserwacji Zabytków) munkatársai, akik nagyon sok várban végeztek kutatást, bár a munkájuk jelentős hányada hiábavaló volt: sem írásban, sem gyakorlatban nem valósult meg.

A várkutatóval foglalkozó központok közül az első helyen ki kell emelni Boroszlót (Wrocław), ahol B. Guerquin a Műszaki Egyetemen (Politechnika Wroclawska) megalapította a helyi egyetem Régészeti Tanszékével együttműködő Építészet-, Művészet- és Technikatörténeti Intézetet (Instytut Historii Architektury, Sztuki i Techniki). A Krakkói Műszaki Egyetemen az építészettörténeti csoport munkatársait kell megemlíteni, elsősorban Józef T. Frazik és Janusz Bogdanowski. Ugyancsak Krakóhoz köthető a Kis-Lengyelország történeti földrajzát feldolgozó középkorász csoport,<sup>8</sup> amely munkássága jelenti a várak társadalmi és településtörténeti kontextusban való vizsgálatának az alapját. Különleges helyzetben van Toruń mint a német lovagrendi várak kutatásának lengyelországi központja. Bár még jó néhány említést érdemlő kutatócentrum van, mint például a varsói Műszaki Egyetem (Oskar Sosnowski), vagy a Lengyel Tudományos Akadémia (Adam Miłobedzki és Andrzej Grzybowski), de már csak a terjedelmi korlátok miatt sincs lehetőség az összeset bemutatni.

### A várak csoportosításának lehetőségei

Külön fejezetben foglalkoznak a szerzők a vártipológia lehetőségeivel. A leginkább kézenfekvő kétféle csoportosítás a várak szétosztása kő és téglából ill. síkvidéki és magaslati (hegyi) típusokra. Az utóbbi csoportosítás a hadtörténet és a középkori védelmi módszerek szempontjából teljesen érthető. Ezekben az esetekben a természetes terepet hasznosították, helyenként azt a védelem kívánalmaihoz igazítva. A magaslati váraknál elméletben az lenne az ideális, ha az épület a környezete legmagasabb, meredek szakadékokkal övezet sziklán helyezkedne el. Ilyen várak tényleg léteztek, mint például Chęciny (Chojnik) Szudétákban, Jelenia Góra mellett. Azonban inkább mondható általánosnak az a helyzet, amelynél a vár a környék egy központi, a völgyet, vagy a tágabb környezetét uralkodó, de viszonylag alacsony helyén épült. Vitatható, hogy a védelmi szempontoknak

<sup>7</sup> KAJZER, LESZEK: Wstęp do badań archeologiczno-architektonicznych, Łódź, 1984. Itt érdemes megemlíteni ugyanennek a szerzőnek a régészet és építészettörténeti kutatások módszertani kapcsolatait alaposabban érintő művére: Kajzer, Leszek: Wstęp do archeologii historycznej w Polsce, Łódź, 1996.

<sup>8</sup> SIKORA, FRANCISZK: Słownik historyczno-geograficzny średniowiecznej Małopolski, 1971-től, Warszawa

megfelelő, legmegközelíthetlenebb helyzet mennyire jelenthetett a középkorban tényleges biztonságot, és ha jelentett is, milyen mértékben befolyásolták azt az olyan gyakorlati szempontok, mint a kortárs építészeti technikák vagy egyszerűen a vízellátás biztosítása. Hasonló kérdés a síkvidéki váraknál is felmerül, amikor az épületek az enyhén tagolt terep határozott mélyedéseiben helyezkednek el, morénahalmokkal körbevéve (például Sadłowo). Talán az uralkodó pozíció helyett itt inkább a rejtőzködés mellett döntöttek, ugyanis a várat néhány száz méterről már nem is lehetett látni.

Visszatérve a várak vízellátásához a szerzők újra kiemelik, hogy ez a legfontosabb szempontok egyike volt. Ezt vagy kútfúrással, vagy ciszterna kiépítésével igyekeztek megoldani. A víz, természetesen, a síkvidéki váraknál konkrét védelmi szerepet is játszhatott. Számos olyan vár van Lengyelországban, amely szigetre vagy félszigetre épült, mesterségesen elválasztva a szárazföldtől. A Lengyel Tóvidékek terepe olyan helyzetekre is lehetőséget adott, amikor egy-egy épületet két tó közötti földszorosra építettek. A síkvidéki várak helyzeteire külön tipológia is született: „földnyelvi”, „mocsári” stb. várak, amit akár váranként lebontva lehet folytatni.

A téгла- és kőváraknál ugyancsak nyilvánvaló a csoportosítás alapja. A szerzők ugyan kitérnek a kőépítészet fontosságára a középkor folyamán, megemlítve annak esetleges szimbolikus szerepét is. Mindenesetre a téглаépítészet kialakulásának és regionális jelentőségének egyetlen alapvető oka van: használható helyi kőanyag hiánya. Ez jellemzi a teljes Német-Lengyel alföldet. A glaciális üledékekben viszonylag gazdag terület alap kőanyaga mindig is gránit volt. Megmunkálása nehéz, időigényes és az eredmény gyakran nem felelt meg a várakozásoknak. A téглаépítészet megjelenésével e kőanyag felhasználása visszaszorult. Lényegében megmunkálatlanul használták ezeket a kőtömböket az alapozások készítésénél, ill. a felmenő – *opus emplectum* típusú – falak belsőjének kitöltésénél. Fontos még megemlíteni, hogy „tisztá” kő- vagy téglavárral nem nagyon találkozunk. A terméskőből vagy nagyolt kőtömbökből épült várak esetében, a nyílásoknál gyakran használtak téglát; és fordítva: a téглаépületeknél az épületszobrászati elemek gyakran készültek faragott kőből (ez Magyarországon is így volt, elég csak a gyulai várra, vagy az alföldi kolostorokra gondolnunk). Ugyanakkor a várak középkori állapotában, amikor a falak jelentős felülete vakolt volt, a felhasznált építőanyag egyáltalán nem volt nyilvánvaló.

Az írott forrásokból és a régészeti ásatásokból jelentős számú, a várakhoz szervesen hozzátartozó faépületről tudunk. Ezek a fa- ill. agyaggal vagy téglával kitöltött favázas házak többnyire a vár melléképületei voltak. Egy 1426-os oklevél tanúskodik arról, hogy Kórnik várában csak a főépület, a tornyok és a kerítőfalak voltak tartós anyagból, az összes többi fából. A 16-17. századi leírások alapján arra lehet következtetni, hogy általában az alsóvár teljes beépítése fából történt.

Az irodalomban szereplő csoportosítás kötöttsége, amely szabályos ill. szabálytalan alaprajzúakra osztja a várakat nyilvánvaló. A terephez alkalmazkodó hegyi várak elrendezése általában szabálytalan, a síkvidékiek viszont, általában szabályos – négyszögletű alaprajzúak. A helyzetet a statisztikai adatok és azon tény alapján, hogy Lengyelország déli részére szabálytalan, míg az északira szabályos várak jellemzők, mégsem lehet törvényszerűnek elfogadni. Így több síkvidéki vár oválishoz közelítő, szabálytalan alaprajza jelenti az egyik kivételt (Bolesławiec, Sieradz, Kurozweki), és ugyanakkor szabályos négyszögletű alaprajzot mutatnak Rożnów vagy Lanckorona hegyi várai. A síkvidékiek esetében a „szabálytalanság” oka gyakran a fa-föld szerkezetű előzményekben rejlik.

A szerzők a mai Lengyelország területének geomorfológiai tulajdonságaiból kiindulva a színük alapján is csoportosítják a várakat, vagyis fehér, vörös és fekete. Igazából egyik sem ismeretlen Magyarországon (gondoljunk csak a Fehérvárokra, a Vörösvárra ill. Csongrádra), de éppen Csongrád esete mutatja, hogy a lengyel és a magyar fekete várak nem hozhatók kapcsolatba. A Kis-Lengyelországot nevezik a szerzők a fehér várak területének, ahol változó korú, de általában világos színű mészkő az alap építőanyag. A Szudéták várainál már sötétebb árnyalatok dominálnak, ahol – bár van mészkő és világos homokkő is – az alapanyagot mégis többnyire a különféle magmás kőzetek jelentették: gránit, gneisz és gabbro. Főleg az utóbbi zöldes színe (Wien vára) és fekete bazalt (Gryf vára) érdemel említést. A Lengyel-alföld várainak többsége a téglafalak miatt, értelemszerűen vörös vár. Ugyan vannak ott is mészkőlelőhelyek, mégis, az ottani mészkő leginkább a habarcskészítéshez szolgált alapanyagul. A 14. század végétől, a 15. század közepéig határozott tendencia mutatható ki a téglaeépítészet elterjedését tekintve a hegyvidéki területeken is. A sziléziai területeken kevésbé követhető folyamat, Kis-Lengyelországban fogható meg leginkább, például Wojciech Jastrzębec építkezésénél Rytwianyan a 15. század első felében. A téglából épült vár falait az észak-európai építészetre jellemző, sötétebbre égetett téglából kirakott rombuszos motívumokkal díszítették (lengyelül: zendrówka). A svédek által a 17. században lerombolt Sandomierz várának díszítése lehetett még hasonló.

Ahogy a fentiekből kiderül, az egyes várak építéséhez igyekeztek helyi anyagot használni, minimálisra csökkentve a szállítási költségeket. Ugyanakkor a síkvidéki várak építése különböző műhelyek létrehozásával indult, amelyeknek fontos eleme volt a téglaegető.

Az egyes típusok fejlődésénél a szerzők nagyobb hangsúlyt helyeznek az ún. castell-, vagyis a négysaroktornyos, nagyjából szabályos alaprajzú típus megjelenésére. A „hagymányos – össze-vissza tornyos” alaprajz a középkor folyamán végig megtalálható Európa minden országában. Ez viszont, jobb híján kastélyvárnak nevezhető típus – a szerzők szerint – leginkább a római légiós táborok szerkezetére emlékeztet, amely befolyásolta volt a Karoling-kori rezidenciák – *pfalzok* – építészetét. Az antik mintákhoz közelebb álló épületegyüttesek az Ottók korára váltak igazán összetett, hangsúlyozott védelmi szereppel rendelkező központokká. Ilyenek voltak Hohenstaufok 12-13. századi várai is, amelyeknek komoly hatása volt Közép-Európa várépítészetére. Ugyancsak a 12-13. század fordulóján a II. Fülöp Ágost Franciaországában jött létre a másik, talán még az előzőnél is fontosabb, ún. francia kastélyvár típus. Ez mind Lombardia, mind Közép-Európa országainak (Ausztria, Cseh és Magyar királyságok, ill. a dél-lengyel területek is) egyaránt jellegzetes várformája lett. Valószínűleg ugyanebből a körből vezethető le a német lovagrend vártípusa is. Egy harmadik kastélyvár-forma is kialakult Dél-Itáliában, II. Frigyes udvarában.

#### A várak szerkezete és elemei

A vár egyes szerkezeti részleteinek talán legfontosabb eleme, a szerzők szerint a torony. A toronynak, amely a vár uralkodó épülete volt, két alaptípusát különbözteti meg a várkutatók: a kettős szereppel rendelkező lakótorony (*donżon – wieża mieszkalna*) és védekezés utolsó helyszínéként szolgáló öregtorony (?) (*bergfried – wieża ostatecznej obrony*). A lakótorony lényegében megfelel egy függőleges elrendezésű, 2-4 szintes erő-

dített lakóháznak. Ezzel szemben az öregtorony nem volt alkalmas tartósabb lakóhelynek. Természetesen voltak olyan várak is, amelyekben nem volt torony, hanem a körítő falon belül a földesúr kő- (tégla) háza (a lengyel forrásokban *kamienica wielka*) mellett különféle faépületek álltak. A szerzők a tornyok alapján, J. Rozpedowski tipológiájából kiindulva (1978a) négy típust különböztetnek meg: lakótornyos, öregtornyos, torony nélküli és több tornyos várak, ahol az utóbbi típusnál akár lakó- és öregtorony is állhatott a várban. A kerítőfalak tornyainak szerepe jelentősen átalakult a tűzfegyverek megjelenésével és a harcászat átalakulásával. Amint azt a magyar várkutatók is kimutatta a tüzérségi támadás ellenében a tornyok masszívabbak, alacsonyabbak és falaik vastagabbak lettek; ez a folyamat végül a bástyák ill. az új erődítmény-rendszerek megjelenéséhez és a középkori várak teljes elavulásához vezetett.

A várak funkcióját tekintve a katonai szerep nem kérdéses és alaposan elemzett. Fontos azonban mindig tekintettel lenni arra, hogy a középkorban a vár elsősorban biztonságos lakóhely volt. Kezdetben a domináns védelmi szerepnek rendelték alá a kényelmet. Ahogy növekedett a várak reprezentációs szerepe úgy váltak azok egyre kényelmesebbé, a késő középkor folyamán már megfelelő az uralkodó osztály igényeinek. Emellett a várak az uradalmi élet mind mezőgazdasági, mind kézműves részének központjai voltak. Ettől valamiben különbözött a városok mellett épült várak szerepe. Az előbbi védműveivel gyakran egybeépülve, közös védelmi rendszert alkottak, annak ellenére, hogy a polgárság és a várúr érdekei gyakran ellentétesek voltak. A kettő viszonya a középkor folyamán sokat változott, a vár kezdeti egyértelmű domináns helyzete, elsősorban Sziléziában, visszaszorult, míg máshol sikerült közös nevezőre jutni. Voltak olyan helyzetek is, ahol egy-egy földesúri tulajdonú vár (akár egyházi is) a város közepén helyezkedett el, külön városfallal kerítve, mintegy „város a városban” formában, és, természetesen, a városétól eltérő joghatóság alá tartozva.

A vár és a falu közötti kapcsolatból a szerzők kiemelik, hogy az kölcsönös volt, és amennyire egy-egy falu fejlettsége, előnyös helyzete befolyásolhatta az egyes várak felépítésének helyét, ugyanannyira lehetett hatással is egy-egy felépült vár a hozzá tartozó uradalom demográfiai és településszerkezeti viszonyaira. Kérdéses ugyan, hogy az egyszerűnek tűnő képlet, mely szerint gazdaságilag a vár volt ráutalva az uradalma falvaira, azok pedig katonailag a várra, ez mennyire működött a valóságban. Továbbá a kötet nem tér ki arra a problémára sem, amely jól ismert a magyarországi várkutatókban, hogy ti. a kezdetben a vár volt az uradalom tartozéka, s ez az Árpád-kor után megfordult.

Érdekes a várépítések költségeiről szóló fejezet, amelyben a szerzők számszerűleg is érzékeltetik egy ilyen vállalkozás rendkívül magas költségigényét. Összehasonlítva ezt a lengyel nemesség későközépkori jövedelmeivel az derül ki, hogy a nemesi jogállású családok mindössze 10%-a rendelkezett megfelelő anyagi háttérrel egy-egy vár felépítéséhez. Az uralkodói várak költségeihez idéznék is egy példát. Jan Szymczak (1988) számításai szerint Nagy Kázmér által építtetett várak költsége váranként átlagban 12 ezer grivnya volt, ami önmagáért beszél, ha összehasonlítjuk a királyi kincstár évi 70 ezer grivnyás bevételével, és hogy ilyen várakból Nagy Kázmér legalább harminchatot építtetett.

Minden egyes vár a kerítőfala által határolt épületek együttese volt. Ezek közül a szerzők kiemelt helyen vizsgálják a torony szimbolikus jelentőségét és a kapu ill. kapuvédművek fejlődését. Természetesen az utóbbiak fejlődése és összetettsége a magyarországi várépítészetben sem ismeretlen, és Lengyelországban is hasonló tendenciát

mutat, elég csak végigtekinteni Bobrowniki, Wenecja vagy a krakkói püspök már a 16. század elején épült siewerzi vár ilyen építményeit. Időnként, ha nem volt más torony, a kaputorony volt a vár domináns épülete. Ez még inkább igaz az újkori erődítményeknél, ahol a tűzérés miatt a tornyok egészen a falak szintjére szorultak vissza, egyedül a kapurész tartotta meg a függőlegesen is kihangsúlyozott szerkezetét.

A kapuátjáró feletti térben nagyon gyakran rendeztek be kápolnát. További kápolna lehetett a lakoszárnyban is. A várkápolnák építészeti formái rendkívül változatosak voltak. Racibórzeban például a szabadon álló, gazdagon tagolt falfelületű, gótikus kétszintes épület méltán érdemelte ki a „sziléziai Sainte Chapelle” nevet (bár napjainkig túl sok nem maradt belőle). Ugyancsak említésre méltó Marienburg (Malbork) várának kétszintes kápolnája, amelynek poligonális szentélye látványosan díszíti a konventsárny négyszögletes tömbjét. A konvent legfőbb szentélyének tekintett kápolna emeleti része alatt található a német lovagrend nagymestereinek temetkező helye. A szerzők kitérnek még a többi belső épületre is, a földesúri lakoszárny, különféle formáira, a gazdasági és személyzeti épületekre ill. a vár önellátását elősegítő pékségre és sörfőzdére is.

### A lengyelországi várépítészet kezdetei

Ideje lenne végre áttérni a lengyelországi várak fejlődésére. A szerzők B. Guerin kronológiáját átvéve négy periódusra osztják a várak történetét. Az első korszak 1230-1320 között tartott, a már említett, első álló – klasszikus várként ismert – épület építési idejétől (Legnice) Łokietek Ulászló koronázásáig, amikor a várépítészet királyi kezdeményezéssé vált. A kötetben Legnice várával kezdődik az első korszak tárgyalása. A vár építtetője Szakállas Henrik (Henryk Brodaty, meghalt 1238-ban), sziléziai herceg és felesége, Merániai Hedvig az akkori Lengyelország leggazdagabb földesurai voltak. Folytatva apja gyümölcsöző kolonizációs politikáját, Henrik alatt Szilézia az ország legfejlettebb és leggazdagabb tartományává vált. Henrik alapította a híres trzeboni kolostort, ahová Hedvig férje halála után visszavonult, s ahol el is temették. A herceg rangja és szoros nyugati kapcsolatai, többek között közvetlenül a császárral, segítséget jelentettek a korábbi, belül faépületekkel beépített, föld-fa sáncú vár átépítésének elindításában. Maga az átépítés 1230 körül indulhatott, bár erre nincs közvetlen írott adat. A régészeti kutatások fényében úgy tűnik, hogy Wileński Gródekben állhatott egy olyan vár, amit a 12. század második felére lehet keltezni, vagyis Legnicénél korábban épülhetett. Maga Boroszló mint Alsó Szilézia fővárosa a korai időtől fogva erődített hely volt. A korai föld-fa várat előbb kőből, majd téglából építették ki; de amikor a városban a 13. század közepére megszilárdult a püspöki fennhatóság, a helyi herceg áttette székhelyét a folyó bal partjára, ahol addigra új várat építtetett fel. Bár a várból csak nagyon csekély maradványok ismertek, feltételezik, hogy szabályos alaprajzú, négysaroktornyos épület lehetett. Egy másik régió székhelyén, Opolében ugyancsak egy korábbi sáncvárat építettek át I. Kázmér uralkodásának vége felé, 1228-ban. A folyamat jól ismert az írott forrásokból, ugyanis az 1229/30-ban meghalt uralkodó pénzügyi lehetőségein messze túltett ez a vállalkozás. Így az opolei vajda, Klemens és testvére, Wierzbicka segítették ki az uralkodót, természetesen jelentős adományok fejében. A 13. század közepén már számos, a fentiekhez hasonló erődítmény lehetett Szilézia területén. Mindez a régió különleges helyzetére mutat, amely jelentősen eltért Lengyelország többi területétől. A várépítési folyamat a

század második felében felgyorsult, talán itt sem függetlenül a tatár támadástól, amely 1241-ben Legnica falait is elérte. Mindenesetre 1300 körül Szilézia területét már beépítették különféle alaprajzú, szerkezetű és méretű várakkal.

Lengyelország többi részének helyzete ettől eltérő képet mutatott. Az egykori, a magyarországi várispánsági rendszerre emlékeztető várszervezet átalakulása az uralkodói várak egy részének egyházi fennhatóság alá jutásával gyorsult fel. A régi sánctörvények, ennek ellenére fennmaradtak és még a 14. században is használatban voltak. Legjobb példa erre Sieradz vára, az egyik fejedelemség székhelye, ahol a földesúr, Leszek Czarny a 13. század végén felújította és megmagasította a sánctörvényeket, és a főépületek mellé gótikus rotundát építtetett. Hasonló mondható el a plocki püspökök pułtuski váráról, amit az 1368-as litván támadás után kezdték el kőből átépíteni, s ez a folyamat még a 15. század folyamán is tartott.

A 13. századot – a szerzők szerint – a fejedelmi várak korszakának lehet nevezni (czas zamków książęcych). Ekkor az erősített épületek építése a regaliák részét képezte. A 13. század közepéig minden lengyel uralkodó és herceg következetesen élt is azzal a joggal, hogy dönthessen egy-egy vár felépíthetőségéről, így magánvárak létezését a szerzők nem tekintik megalapozottnak. Az első eltérés ettől a szabálytól az 1252-es év, amikor Bolesław Wstydlivy a kis-lengyelországi Gryf nemzetségből származó Ruszczi Klemens vajdának jogot adományozott egy magánvár felépítésére. A 13. század végétől már sok hasonló engedély ismert. A korszak jelentős központjának, a krakkói Wawel hegy 13. századi beépítettsége nem nagyon ismert. Annyi biztos, hogy föld-kő-fa szerkezetű sáncai voltak, belül pedig több kőfalú egyházi épület volt. A világi épületek, többek között a 11. századi *palatium* szinten teljesen ismeretlenek. Vannak egyértelmű adatok arra, hogy Bolesław Wstydlivy, aki a tatár támadások után igyekezett gondoskodni országa megfelelő védelméről, több kőépületet emeltetett a várban. Nem hagyható ki itt az a részlet sem, hogy felesége Kinga (Kunigunda) volt, az éppen hasonló gondokkal küszködő magyar király lánya. A szerzők a magyar udvar közvetítő szerepét látják a nyugati hatások megjelenésében az egyik „titokzatos” lengyel vár esetében Pieninyben (Krościenko).<sup>9</sup> A vár a magyar várkutatók által menedékvárnak nevezett várak tipikus helyzetét mutatja. Magasan a hegyekben, Dunajec folyó felett épült a 13. század második felében, és a kötet szerzői is egyfajta refugiumként értelmezik, ahová az esetleges tatár támadások elől menekülhettek a fejedelem családja és Sary Sadek klarisszái. Érdekes még két várat megemlíteni Kis-Lengyelország területén. Az egyik, Lipowiec, Muskat püspök alatt épült ki kőből, a másik, ugyancsak püspöki építkezés, a Muskat elődje által építtetett Slawkow vára. Ez utóbbi a kevés kastélyvár típusú épület egyike volt ezen a területen. A régió várépítészete a cseh megszállás idején lendült fel erőteljesen, a 13. század végén, és II. Vencelnek valószínűleg jelentős szerepe lehetett ebben. A 13. században még gyenge, s elsősorban a lengyel és nyugat-európai támogatókból élő német lovagrendi állam a porosz felkelésekkel volt elfoglalva. A 13. század harmadik negyedének végétől indult meg a lovagrendi téglavárak építése. Nem említve az azonosítatlan és csak a forrásokból ismert Vogelsgang – első keresztet várat, a legkorábbinak Toruń nevezhető. Az 1251 után épült vár még messze volt a rendre később jellemzővé vált szigorúan szabályos alaprajztól. Éppen ez a toruńi vár mutatja, hogy a német lovagrendi vártípus már egy helyi fejlődés eredménye, minden jel szerint az európai minták alapján. Tomáš Durdík kutatásaiból

<sup>9</sup> Sajnos, úgy tűnik túl sok minden nem maradt a várból.

kiindulva a szerzők szerves kapcsolatot látnak a 13. század közepétől II. Přemysl Ottokár udvarában megjelenő kastélyvárak és a későbbi német lovagrendi szabályos alaprajzú erődített kolostorok között. Az ilyen várak ismertek Csehország és Magyarország területén, Ausztriában, és Lengyelországban. II. Ottokár közismerten a német lovagok egyik legfőbb patrónusa volt. A későbbi keresztes vártípus a 13. század utolsó negyedétől jelent meg (Panowo Biskupie, Rogózno, Golub), s lényegében egy ciszterci kolostoralaprajzra szerkesztett, szabályos alaprajzú erődített konvent képét mutatta.

A lengyel kutatóknak is kijutott a „kisvár” problémából, csak éppen fordítva. A forrásokban gyakran említett, általában *wildhaus*ként szereplő épületekről régészetileg szinte semmit nem tudni. A 19. században vadászházaknak rekonstruálták ezeket. Talán a csehországi tvrz-ekhez lehet hasonlítani, ha már megerődített épületeknek tekintik.

### A várak virágkora

A 14. század egész Közép-Európában virágkornak tekinthető. A lengyel királynak, Nagy Kázmérnak olyan kortársai voltak, mint IV. Károly császár, Károly Róbert és fia, Nagy Lajos, akit a lengyelek egyszerűen Magyar Lajosként (Ludwik Węgierski) ismernek. E század Lengyelország történetében is viszonylagos nyugalmat és stabilizációt hozott, eltekintve a német lovagrenddel vívott háborúktól északon, litvánok támadásaitól keleten és északkeleten és az 1380-as évek helyi háborújától Nagy-Lengyelországban. Ezt a B. Guerquin által 1320 és 1410 közé sorolt korszakot a „királyi várak” időszakának hívják (epoka zamków królewskich). Ezt leginkább Nagy Kázmér várépítő tevékenységéhez köthető. Mivel a Piastoktól örökölt várszervezet várai elavultak és már rég nem voltak alkalmasak sem közigazgatási, sem katonai feladatok ellátására, az uralkodó új várszervezet kiépítésébe kezdett. Jelenleg a kutatók 36 várról tudják kimutatni, hogy ekkor épült fel vagy át. Lényegében Kázmér 37 éves uralkodása egy nagy építési kampány volt, mely során új, modern várak épültek, a városokat falakkal vették körül, új székes-egyházak létesültek stb. Ugyan az uralkodó ezen tevékenysége jelentős terhet rótt az államkasszára, az a tény, hogy mégsem okozott ezzel pénzügyi összeomlást, arra mutat, hogy a bevételek elég magasak voltak és rendszeresen befolytak. Sajnálatos módon napjainkig nem készült még el monografikus feldolgozás Kázmér korának várépítéséről és az általa építtetett épületek összehasonlító vizsgálatáról. Nem tudni pontosan, hány várat is érintene ez a folyamat, ráadásul az ismertek közül egyik sem maradt meg eredeti állapotában, sőt, a többségből csak csekély romok állnak. Annyit lehet csak elmondani, hogy ezek a várak mind funkcionálisan, mind szerkezetileg nagyon eltérőek voltak. Elsősorban a királyi adminisztratív központokban és a vajdaságok székhelyein épültek (csak néhányat említve: Kalisz, Brześć Kujawski, Łęczycza, Sandomierz, stb.). Számos megkezdett építkezés nem fejeződött be a király életében, hanem folytatódott Nagy Lajos s utódai alatt, és bár a királyok származása változott és az adományozások révén a várak tulajdonosai is, mégis, maga a társadalom, vagyis a várak tényleges használói nem. Érdekes esetet jegyeztek fel az írott források. Egy mester, aki éppen 600 grivnyát szállított a volhiniai Vlagyimir várának építkezéséhez, a király halálának hírére megfordult és visszatért a fővárosba. A korszak várai között egyértelműen Wawel áll az első helyen mint az ország fővárosa. A belsejében kiépült gótikus egyházi létesítmények többsége napjainkig fennmaradt, a védelmi rendszerek nagy része azonban a későbbi átépítések

miatt eltűnt. Az biztos, hogy a Nagy Kázmér által megkezdett erősítéseket 1393-1394-ben Jagelló Ulászló építtette ki, megmagasítva a falakat és új tornyokkal egészítve ki az épületegyüttest. A krakkói székhely mellett volt egy uralkodói rezidencia Szydłowban, amelyet ugyancsak Kázmér kezdte kiépíteni, de már csak Nagy Lajos fejezhette be. Nem lehet kihagyni az egyház várépítéseit, amely ekkor, leginkább Kázmér egyik tanácsnokának, gnieźnoi érseknek, Jaroslaw Bogoria Skotnickinak jelentős befolyásából profitált. A számos templom, kápolna, érseki palota mellett az egyetlen megmaradt világi épületként is kitűnik Uniejow vára.

A korszak természetesen a 13. század végén meginduló magán várépítések folytatását is jelentette. A német lovagrend elleni 1327-1332 évek harcai végképp megmutatták a föld-fa szerkezetű várak korszerűtlenségét, így azokon a területeken is megtörtént az áttérés a tartósabb anyag használatára. A század második felében, leginkább Nagy Lajos halála után, a nagyobb földesurak egyre inkább függetlenedni akartak a központi hatalomtól. Az egyik leghírhedtebb Nałeczów nembeli Chomiązi Mikołaj, akit a kortársak, az általa 1383-ban építtetett vára után, Wenecja-i ördögnek hívták. Nem volt sokkal jobb híre a Gołańcz várában székelő Pałuk családnak sem. Minden ilyen, a 14. század végén épült magánvár a nagy kiterjedésű családi uradalmak központjában helyezkedett el, s részben felelős volt azok védelméért.

Ebben a korszakban egyre inkább csökkent a sziléziai területek Lengyelországhoz való kötődése. A helyi várak történetében a huszita háborúk jelentettek a legnagyobb törést, amikor is a várak egy jelentős része végleg elpusztult, másokból rabló lovagok tanyái lettek (pl. Czocha, Jamno, Nowy Dwór, Podskale stb.). Hasonlóképpen Mazowia sem kötődött erősebben a lengyel koronához, bár Płock városfala 1353-ból éppen a Nagy Kázmér féle fennhatóság idején épült. A terület bekebelezése csak 1462-ben kezdődött, s eltartott egészen 1526-1529-ig. A mazowiai várépítészetre a szomszédos lovagrend volt nagy hatással. Itt még két személy neve is említést érdemel. IV. Siemowit (meghalt 1426-ban), aki sikertelenül küzdött a lengyel korona elnyeréséért, majd a kudarc után megszervezte (magának) a vitatott nyugati orosz területeket, és a saját kezébe vette a kolonizáció irányítását. Az ő szabályos alaprajzú, téglából épült várának maradványai láthatók Rawa Mazowieckában, amelynek az alapterülete vetekszik Nagy Kázmér nagyobb váraival. A másik személy Janusz I. Starszy (meghalt 1429-ben), akinek ötvenéves fejedelemsége Mazowia történetében legalább annyit jelentett, mint Kázméré Lengyelországban. Janusz több vár építtetőjeként és egy udvarház-hálózat megszervezőjeként is ismert. Ez utóbbiak, kisebb védelmi jelentőséggel, leginkább fából épültek. Valószínűleg egy ilyesmi épületet tártak fel Zakroczymanban. A fejedelem jelentősebb várai: Czersk és Varsó (Warszawa), a régi és az új főváros ill. Ciechanow, az északkelet felé való terjeszkedésnek politikájának kiindulópontja.

A német lovagrend területén a 13. század végétől kezdődő és az 1409-es évvel, Ragneta (Ragnit) várának felépülésével záródó korszak során épült várak a keresztes lovagrendi várépítészet virágkorát jelentették. Nagyon fontos elem, hogy ugyanabban az időben, amikor még folytak Ragneta várának utómunkálatai, Bytówban 1390-1405 között egy teljesen más szerkezetű várat emeltek, amely sokkal jobban alkalmazkodott a tűzértség elleni védekezéshez. Ez mutatja, hogy már a grünwaldi csata előtt megjelent a lovagrend építészetében az ágyúkkal számoló vártípus is. A Rend anyagi gondjai, amelyek háttérben elsősorban a Lengyelországgal vívott folyamatos háborúk álltak, nem tettek lehetővé nagyobb beruházásokat a 13-14. század fordulóján. A leghíresebb várak építését és

átalakítását Marienburgban (Malbork) szintén még a 15. század előtt fejezték be. A vár épületegyüttes három részből állt. A legrégebbi része, a Felsővár (Zamek Wysoki), ahol Szűz Máriának szentelt kápolna is található. A 14. század folyamán az egykori elővárat ún. Középvárrá (Zamek Średni) alakították. Ez volt a rend közigazgatási központja, innen történt a tartomány irányítása. A hivatali épületek mellett itt helyezkedtek el az előkelő vendégek számára fenntartott lakóépületek, és itt épült fel 1318-1324 között a Nagy refektórium. 1383-ban a Középvárban megkezdték a nagymesteri palota építését, amely inkább a rend hatalmát szimbolizáló lakótoronyszerű erődítmény volt. Az alsóvár (Zamek Niski) a német lovagrend államának legnagyobb raktára és élelmiszertárolója volt. A 15. század elejének lengyel háborúiban a marienburgi vár nem tudott komolyabb ágyúzásnak ellenállni, ezért a korszaknak megfelelően az 1418-1420 években modernizálták, az ekkor épült erődítményrendszert 1441-1448 között kibővítették. Lényegében ez volt a német kereszties várépítéssel utolsó korszaka, mert az 1466-ban aláírt toruńi békét követően a váraik többsége már lengyel kézen volt.

A Jagellók kiterjedt területű és soknemzetiségű Lengyelországa már nemigen hasonlítható össze Nagy Kázmér királyságával. A német lovagrend legyőzése és a huszita háborúk a 15. század első felében a hadviselés és a haditechnika jelentős átalakulásával és, ehhez kapcsolódóan, a várépítéssel fejlődésével jártak. A század második felére, amit H. Samsonowicz „a lengyel középkor arany őszének” nevezett, leginkább a történelmi „tarkaság” volt jellemző, ami megnyilvánult az uralkodók változásában is és az ország összetételében is. A századforduló utáni Lengyelország kulturális fejlődésére a Magyar Királyságnak jelentős hatása lehetett, ugyanis Jagelló Zsigmond gyerekkorát Budán, a bátyja mellett töltötte, a megboldogult Mátyás király Európa-hírű udvarában, Közép-Európa művészetének és az új kulturális áramlatainak központjában.

A 15. századot lehet bátran nevezni Lengyelországban a magánvárak korszakának (czas zamków prywatnych). Ennek megfelelően a szerkezetükön és a méretükön is erőteljesen tükröződtek az építetők igényei és elvárásai. Meglátszott azonban a lovagrendi várak lengyel elfoglalásának hatása, elsősorban azok védelmi megoldásainak elterjedését tekintve. Ugyanebben a korszakban épült ki 1502-1536 között az új királyi rezidencia a krakkói Wawel hegyén. A 16. század második negyede már az erődített nemesi udvarházak széles körű elterjedésének kezdete. Ezek alapján tette B. Guerquin az 1530-as évekre a lengyel várépítéssel harmadik korszakának végét. Jagelló Ulászló hosszú ideig való uralkodása nem járt olyan látványos várépítésekkel, mint Nagy Kázméré a 14. században, azt a keveset azonban, amiről tudni mégsem szabad lebecsülni. Számos Kázmér-féle vár építése ekkor fejeződhetett be (pl. Sieradz), de ekkor épült ki az uralkodó kedvenc tartózkodási helyének számító Nowy Korczyn. Számos, kifejezetten katonai célú erődítmény is épült ebben a korszakban, leginkább a keresztiesekkel vívott háborúkban. Ehhez egy jó példa, a Toruń várával szemben, a folyó túlsópartján 1425-ben, Jagelló Ulászló parancsára alapított Dybów.

A tűzérség elterjedésével járó várfejlődést tekintve a lengyel kutatóknak van egy nagyon érdekes elképzelésük a kerek bástyák megjelenését és kialakulását illetően. Közismert, hogy a bástyák megjelenése a 15. század közepére tehető Itáliában, ahol a ténylegesen ismert első példája az 1422-ben épült nápolyi Castel Nuovo. Ugyan a német lovagrend építézetében az ágyútorony feltűnése Marienburgban az 1418-1420 és 1441-1448-as átépítéseknel, minden jel szerint, itáliai kapcsolatokkal magyarázható, két másik várnál ez már nehezebben mutatható ki. Így a szerzők, természetesen további kutatásokat

sürgetve, feltételezik, hogy a huszita háborúk hatására Európa ezen a vidékén is, Itáliától függetlenül alakulhatott ki a kerek bástyás védőrendszer. Az egyik ilyen példa, Žnin melletti Wenecja, amelyet 1420-ban gnieznói érsek vásárolt meg. A szabályos alaprajzú várat 1435-36-ban újabb falövvvel vették körül, amelynek négy sarkához alacsony hengeres tornyokat építettek. A tervezőt Wenecja esetében a gnieznói érsek tüzérének személyében, Oseki Grzegorzben látják. Bobrowniki várának 1411 után épült, az előzőhöz hasonló, szabályos külső falövet hasonlóképpen értelmezik a szerzők, bár a négyzetes tornyokat, amelyek ráadásul nem állnak ki a falsíkból nem lehet bástyának nevezni; annyi meg már nem maradt belőlük, hogy ágyútornyoknak nevezzük.

A magánvárak közül a többség már csak minimális katonai szerepet játszott. Ilyen volt Oporowski család Oporówban épült vára. Az 1424-1454 között kiépült Pińczow vára is inkább nevezhető erődített rezidenciának, ahol a palotaszárny lakótoronyszerűen épült ki. A feljebb említett két vár mind püspöki alapítású és tulajdonú volt, ezekhez képest kifejezetten szerények voltak a világi földesurak várai, amelyekhez példaként meg lehet említeni Radziki Duze egyszerű négyszögletes alaprajzú várat, ahol a kaputorony mellett csak a palotaszárny épült tartósabb anyagból. Már csak a későbbi magyar vonatkozásai miatt is érdemes megemlíteni Dębiński (Dembinszky) család 1470-1480-ben Dębnoan kiépült várat, amely, a szerzők szerint, Lengyelország legizgalmasabb erődített rezidenciája, s megjelenésében már inkább a korai újkor udvarházai felé mutat.

### A várak alkonya

Az utolsó korszakot a rendi Lengyelország folyamatos hanyatlása és szüntelen háborús állapotok jellemezték. A régi nagy családok a 16. század végére kihaltak, s az új elit kiemelkedésének ideje jött el Leszczyński, Lubomirski, Koniecpolski, Potocki és Zamoyski családok képében. A várépítészet szempontjából ez az időszak volt az ágyútornyos várak elterjedésének ideje is. A török támadásoktól való félelem állt a bástyás vártípus elterjedésének hátterében. Az ilyen várak az 1530-as évektől jelentek meg. Sziléziában 1510-1538 között Jawor átépítése egy ismertebb példa erre, ahol az új külső falgyűrűt kerek tornyokkal tagolták. Boroszlót is megerősítették, és ekkor bontották le Lengyelország egyik legfontosabb román stílusú apátságát Ołbinban. Legismertebbek, bár rosszabbul fennmaradtak az egykori lengyel korona délkeleti végvárainak ágyútornyos átépítései a 16. századból. Fontos megemlíteni a hadmérnöki munkákhoz kapcsolódó fennmaradt anonim elméleti traktatust a 16. század első feléből. A német nyelvű *Rei tormentariae* című mű az ágyútornyoknak már két alaptípusát különbözteti meg: föld-fa szerkezetű, másképp *bolwerk*, és falazott.

Lengyelország két legismertebb kerek ágyútornyának nevezhető védelmi építménye a fromborki Radziejowski-torony, amely még 1448 előtt épülhetett, és a krakkói barbakán, a 15. század végéről. Az ágyútornyos várakhoz visszatérve, jelentős állomást jelentett a fejlődésükben Przemysł kiépítése 1512-1553 között; ekkor a négyszögletes vár három sarkán kerek, a negyedik sarkán négyszögletes torony épült. 1580-ban Jakub Krasicki egykori fortaliciuma helyén Krasieczynben új szabályos négyzet alaprajzú vár épült, sarkain négy masszív, bár még viszonylag magas ágyútoronnyal (sok szempontból a bonchidai kastély 16. századi periódusával rokonítható); ezt 1597-ben egy mágnási család rezidenciájává alakították át. További említésre méltó 1586 és 1616 közötti időben épült ágyú-

tornyos várakkal találkozhatunk Jazłowiecban, Brzeżanyban, Klewańban, Zółkiewben, stb. Tenczynben viszont, egy korábbi várhoz építettek ágyútoronyokat, és hasonlóképpen jártak el Siewierzben is. A gótika hagyományai elég erősek voltak, annyira, hogy még találkozunk gótikus-reneszánsz stílusúnak nevezett várakkal. Az 1527-1535 között felépült Maciej Drzewicki érsek rezidenciája Drzewicében egy jó példa erre (napjainkig viszonylag jó állapotban fennmaradt).

Az első „igazi” újkori rezidencia Lengyelország területén 1585-1595 között épült fel. A Książ Wielkiben épült kastélyt Santi Gucci építész tervezte Piotr Myszkowski püspök részére. A szabályos alaprajzú, tiszta olasz ízlésű, rizalitos épületet a védelmi építmények teljes hiánya jellemezte. Ennél korábbi lett volna egy másik típust képviselő várkastély – *palazzo in fortezza* – Rożnówban, amelyet építész, Jan Tarnowski 1561-es halála miatt soha nem fejeztek be. Annál jobban ismert Zamość vára, amit ideális reneszánsz városnak tekintenek. A bástyás védőövel körbevett városban volt Jan Zamoyski hetman és kancellár palotája, ugyanakkor a várostól falakkal elválasztva, mintegy citadellát képezt. A hasonló erődített rezidenciák emeltetése leginkább pénz kérdése volt, a szakképzett építészekből időnként már több volt.

A 16-17. század fordulójától egyre fontosabb volt a délkeleti határok védelme, ami az olyan erődített településekre támaszkodott, mint Kamieniec Podolski, Okopy (később Okopy Św. Trójcy), Kudak és számos más. Természetesen az állandó támadásoknak kitett területeken csak igen gazdag családok engedhették meg maguknak egy-egy rezidencia fenntartását. Nem véletlen, hogy az 1630-as évek második felében nem egy egyszerűen gazdag személy, hanem kiemelkedő hetman, Stanisław Koniecpolski volt az aki a Lwówtól (Lemberg) keletre fekvő Podhorcében (Pidhirci), vagyis a török-tatár és kozák támadások által állandóan veszélyeztetett területen emeltette az új *palazzo in fortezza* típusú rezidenciáját. Nem maradhatott el tőle Krzyżtopór Ossoliński Łańcut és Wiśnicz Nowy erődített rezidenciáival. Az utóbbit egy ötszögű bástyás övrendszerrel vették körbe, a palota már a klasszikus barokk számmisztika elemeit mutatja: 4 saroktorony, mint a négy évszak; 12 terem, ahány hónap; 52 szoba a hetek számának megfelelően; és, természetesen 365 ablak. Szimbolikus a család hatalmas címerével díszített vár sorsa: felépítése után alig több mint 10 évvel már elpusztult. Mindezek mutatják, hogy komoly védelmi szerepet a 16-17. század fordulójától már csak erődítmények tudtak ellátni. Ennek megfelelően bízták meg Lubomirskieiek Gamery-i Tylment a rzeszowi uradalmuk székhelyén, Rzeszowban levő váruk átépítésével, ami meg is valósult, négyszögletű bástyás, védőöv formájában. A svéd támadások után bástyákkal erődítették meg a częstochowai Jasn Góra pálos kolostorát is. Lényegében ezek voltak az utolsó kísérletek a lakóhely és erőd ötvözésére. A 18. századtól már nem találkozunk erődített rezidenciákkal, udvarházakkal, kastélyokkal. Ezzel eljött az erődök korszaka.

